

MARK TERENSİ VARRON

LATIN DİLİ HAQQINDA

İngilis dilindən tərcümə edən: Aysel Əhmədova

II cild

(VIII-X kitablar)

Zərdabi
Bakı – 2022

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur
(protokol № 5, 6 may 2022-ci il).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu tərəfindən maliyyələşdirilir.

İngilis dilindən tərcümə edən: **Aysel Əhmədova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Redaktor
və ön sözüün müəllifi: **İlhami Cəfərsoy**
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: **İsmayıl Məmmədli**
filologiya elmləri doktoru,
professor
İslam Sadıq
filologiya elmləri doktoru

**Mark Terensi Varron. Latın dili haqqında. 2 cildə. II cild. Bakı,
“Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2022, 160 səh.**

Qədim Romanın ilk dilçilərindən biri olan Mark Terensi Varronun “De lingua latina” (“Latın dili haqqında”) əsəri xüsusi olaraq latın dilinə həsr olunmuş ilk əsərlərdəndir. 25 kitabdən ibarət olan əsərin 6 kitabı (V-X kitablar) dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. II cildə analogiya (qaydalılıq) və anomaliya məsələlərinə həsr olunmuş VIII-X kitablar və bəzi hissələrdən fraqmentlər daxil edilmişdir.

Ön söz

Mark Terensi Varron (e.ö. 116-e.ö. 27) latın deyildir. Latınlaşmış nəsillərdən birinin dərin düşüncə sahibidir. İtaliyanın Axillesi sayılan Durna ilə bir nəsildəndir.

Həmin nəsil Troyanın süqutundan sonra Ön Asiyadan İtaliyaya köçmüş, eradan öncə 1334-cü ildən başlamış latınlar gələne qədər Etrusk, Tiber, Sona, Şuşa, Toskan, Alban və b. xalqlarla birlikdə Siciliyanın və İtaliyanın arxaik mədəniyyətinin bünövrəsini qoymuşdur.

Ön Asiyanın prototürk nəsillərinin bəziləri Troyanın süqutundan qabaq cənub-qərbi Avropaya köçmüşdülər. Həmin nəsillərdən biri Aran, biri Azər idi. İ.İ.Şopen qədim Aramey mətnlərinə və Bibliyanın təfsirçilərinə istinadən yazır: – Aran Olimpi tutanda Azər İtaliyanı tutmuşdur (Рагозина 1902.s.492; Шопен 1866.s.195).

Bu hadisə Troyanın süqutundan yüz il qabaq, e.ö. XV əsrin sonlarında baş vermişdi. Azər və Aran nəsilləri İtaliyada və Elladada məskunlaşanda hələ yunanlar cənub-qərbi Avropada görünməmişdilər.

M.Maspero “Şərq xalqlarının qədim tarixi” kitabında yazır: – Bene-Kadem övladlarının yaratdıqları mədəniyyət Ellada mədəniyyətinin yaranıb yüksəlməsində mühüm rol oynadı (Масперо 1911.s.251).

Bibliyadakı bene-Kadem övladları hərfi mənada Şərq oğulları deməkdir. M.Maspero yazır ki, Avropa tarixçiləri bunu bilirlər. Və bilə-bilə Avropa mədəniyyətinin Ön Asiya mənşeyini inkar edirlər.

Azər və Aran xalqları e.ö. XVIII əsrdən başlayaraq Elamda, Finikiyada zəngin mədəniyyət yaratmış, sonra o mədəniyyəti Avropaya aparmışlar. Aran müdrikləri dünyada ilk fonetik əlifbanın yaradıcılarıdır (Масперо 1911.s.251; Трояев 1903.s.117, 123).

Aran (Qədim Finikiya) əlifbası	Səs-lər	Arxaik yevrey əlifbası	Səs-lər	Karfağen əlifbası	Səs-lər	Qədim yunan əlifbası	Səs-lər	Latin əlifbası	Səs-lər
	a		a		a		a	A	a
	b		b		b		b	B	b
	q		q		g		q	C	k, g
	d		d		d		d	D	d
	e		e		e		e	E	e
	v		v		v		v, f	F	f
	z		z		z		z	Z	z
	h		h		h		h	H	h

Домокош Варга. Будапешт, 1973, 1979, с. 155

Aran müdriklərinin yaratdığı əlifbanı yevreylər olduğu kimi, yunanlar üç işarə artıraraq mənimsəmişlər. Etrusklar onun əsasında öz əlifbalarını yaratmış və İtaliyaya aparmışlar. Onun əsasında latın əlifbası tərtib edilmişdir. Biz latın əlifbasına keçməmişik, latınlar üçün yaratdığımız əlifbaya qayıtmışıq.

Müdrək Aranın Finikiyada yaratdığı əlifba 23 işarədən ibarət idi. Yevreylər onu olduğu kimi qəbul etdilər. Yunanlar ona cəmi üç işarə artıraraq ilk yunan əlifbasını yaratdılar. Etrusklar həmin əlifbanı İtaliyaya gətirdilər. Latınlar Apennin yarımadasını tutanda onun əsasında latın əlifbasını yaratdılar (Масперо 1911.с.251; Трачевский 1889.с.58, 115). İndi biz öz müdriklərimizin yaratdıqları əlifbaya latın əlifbası deyirik.

Avropa tarixçiləri həmin əlifbanın Aran müdrikləri tərəfindən yaradıldığını bilirlər. Ancaq yazırlar ki, biz həmin əlifbanı yarandığı yerin adı ilə Finikiya əlifbası adlandırılmasını

məsləhət bildik (Архимандрит Іероним 1883.s.172, 173, 175; Рубинштейн 1960.s.17).

Aran müdrikləri yazılarını yazdıqları dəridən hazırlanmış vərəqlərə *depderi* deyirdilər. Dep təpmək, deri dəri deməkdir. Yunanlar dipptera və latınlar depderi formalarında mənimsədilər (Haarman 2002.s.60). Sonra o söz dəftər formasında Azərbaycan dilinə qayıtdı.

Mark Terensi Varron yazır ki, İtaliyada Alban adlı şəhərlər var. Latınlar o şəhərin birini dağıtdılar. Birinə Alba lonqa adı verdilər. Alba lonqa Alban torpağı deməkdir.

İqrar Əliyevin davamçılarının düşüncəsinə görə albanlar Qafqaza Avropadan gəliblər. Onların əksinə olaraq Arximandrit İeronim “Bibliya arxeologiyası” kitabında yazır ki, Eneyin Troya çarı Piramin qızından olan oğlu *Azخان* (latın dilində Askaniy) İtaliyada 432 il davam edən *Alpan* dövlətini yaratdı (Архимандрит Іероним 1883.s.241; История греческой литературы 1872.s.241).

Latınlar İtaliyaya gələndən sonra Ön Asiyanın prototürk etnosları yüz il, iki yüz il, bəziləri dörd yüz il onlarla vuruşdular. Ancaq son qələbəni çala bilmədilər. Çünki şimaldan ardı-arası kəsilmədən hind-Avropa xalqlarının yeni axınları gəlirdi.

Mark Terensi Varron əsərin bir yerində öz opponentinə xitabən deyir: – Ölkədə elə bir qul sahibi varmı, indi onun qulları öz əcdadlarının adı ilə özünü adlandırısın? İndi elə qadın varmı, öz daş-qaşının qədim dilindəki adını unutmamış olsun?

Bu məlumat onu göstərir ki, Roma senatının qərarı ilə etnik azlıqlara ölkədə öz dilrəçecələrində danışmaq qadağan olunmuşdur. Ona görə də Sabin nəslindən olan Mark Terensi Varron öz əsərlərini latın dilində yazmışdır. Durnanın, *Azخان*ın övladları öz dilini, unutmuşdur.

Mark Terensi Varronun əsərində xatırlanır ki, Aralıq dənizi sahillərində *Atena* adlı üç şəhər olub. Onların ən böyüyü Attikada idi. Yunanlar Elladaya gələndən sonra həmin şəhəri Afina adlandırırıblar.

Atenlər eradan əvvəl II minillikdə Türkiyənin Adana mahalında yaşayırdılar. Xətt mətnlərində onların ölkəsi *Atena* adlandırılır (Капанцян 1947.s.40).

Yaxşı olar ki, Türkiyənin Adana şəhəri qədim Likiya və Xətt kitabələrində olduğu kimi *Atena* adlandırılısın və turist kitabçalarında qeyd olunsun ki, Afina şəhərin yunanlaşdırılmış adıdır.

Eranın əvvəllərində Suriyada *Ateney* adlı tarixçi yaşamışdır (Архимандрит Іероним 1883.s.III). *Ateney* *atenalı* deməkdir.

Atenalılar *Eneylə* birlikdə Troyadan Afrikanın şimalındakı *Atel* gölünün sahilinə köçmüş, oradan Balkan yarımadasına qayıtmışlar (Мюлештейн 1938.s.51).

Yunanlar fəxrlə deyirlər ki, *Afina* qədim dünyanın mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Biz də yada salırıq ki, həmin mədəniyyətin bünövrəsi bizə məxsusdur.

Elladanın və İtaliyanın *Varrona* görə, *Venera*, *Afrodita*, *Artemida*, *Yunona*, *Minevra* adlı ilahələri olmuşdur. Troyanın onlara uyğun ilahəsi *Bay Ana* adlanır (*Мифы народов мира* I. 1980.s.132; *Суперанская* 1990.s.178).

Troya və Türk panteonunda *Bay Ana*, *Ağ Ana* dalğalar arasındakı ağ köpüklər içində ağ qadın xəyalı kimi görünür və Tanrıya ilham verir ki, dünyanı yaratsın (*Баскаков* 1985.s.144; *Савад Нейәт* 1993.s.65; *Кударина* 1980.s.83-84).

Ellada və İtaliya panteonundakı *Venera*, *Afrodita* Troya və Türk panteonunda olduğu kimi ağ köpüklü dalğalar arasında qadın xəyalı kimi *Zeosun* gözünə görünür. *Zeos*, yəni *Zevs* ondan ilham alıb dünyanı yaradır (*Авраам Норов* 1828.s.195-196).

Bu mifoloji uyğunluqlar onu göstərir ki, Ellada və İtaliya mədəniyyəti Troya və Türk mədəniyyətinin təsiri altında formalaşmışdır.

Varron yazır ki, İtaliyanın şimalındakı *Alpes* dağlarının adı latınlardan əvvəlki dövrə aiddir (*Varron* 1938.s.14). *Alp* və

Alper İtaliyada dağ adları deyildir. Troya mənşəli igidlərin tituludur.

Homer yazır ki, Troyalı igidlərdən birinin adı Alper olmuşdur (İliada 1986.s.90). Troyanın müdafiəsinə Suz, yəni Şuşa alpları da getmişdilər. Onların arasında Alpər titullu igidlər var idi (Mapp 1914.s.16).

Germanların “Nibelunqlar” saqasında *Alberix* adlı bir oğlanın igidliyindən danışılır (Хойслер 1960.s.132). Bu saqa onu göstərir ki, Alpər titullu igidlər yalnız İtaliyaya yox, Almaniyaya gedib çıxmışlar.

Alpər titullu və ya ləqəbli igidlərdən biri ruslarla vuruşurdu. N.A.Baskakov yazır ki, alp və ər Türk sözləridir (Баскаков 1985.s.136).

Ən cəsur igidlər isə Alpər Tonqa ləqəbi ilə məşhur idilər. Mahmud Kaşğari yazır ki, tonqa bəbirin ən yırtıcı cinsidir. Tonqa təkbətək döyüşdə fili öldürə bilirdi (Mahmud Kaşğari III. 1941.s.368).

Tunis yaxınlığındakı Şuşa liman şəhərindən “Eneida” eposunun müəllifi Publi Maron Vergilinin barelyefi tapılmış və İtaliyanın şimalındakı Şuşa şəhərinə aparılmışdır. Şairin sağ çiyininin üstündə ilahə Melibey dayanıb (Энеида 1933.s.12).

İlahə Melibey qəhrəmanlıq dastanları yazan şairləri himayə edirdi. Şuşanın əhalisi Troya dövründə ilahə Melibeyə sitayiş edən xalqın yadigarlarıdır.

Biz Şuşanı – Publi Maron Vergilinin tarixi vətəninin adaşını düşməndən azad etmişik. Ancaq onun ilham pərisinin adını yaşadan Malıbəyli kəndinə gedə bilmirik.

İtaliyanın Genuya, İsveçrənin Cenevrə şəhərləri Kent adı ilə salınmışdı (Мурад Аджи 2006.s.64). Biz Avropanın xristianlığa qədərki mədəniyyətinin əsasını qoymuşuq.

Bibliya əfsanəsinə görə Avropa Aranın qızıdır. O, bacısı Cemela ilə birlikdə Ön Asiyadan Beotiyaya köçmüşdür (Вилгельм Вагнер 1901.s.115).

Avropa *Avar oba* deməkdir. Bunu akademik Tofiq Hacıyev 20 il bundan qabaq demişdi. Ancaq Azərbaycanda inanan olmamışdı. Bizim dilçilər və tarixçilər qədim Aramey, Likiya mətnlərini oxusaydılar, o gerçəkliyi təsdiq edərdilər.

Başqa bir mətnə görə Avropa ilə Cemela Alp Aranın bacılarıdır. Alp Aran onların arxasınca Beotiyaya gəlib çıxır. Eradan öncə 1300-cü ildə orada *Təpə* şəhərini salır. Yunan və latın tarixçiləri Thebae adlandırırlar (Вилгельм Вагнер 1901.s.115; Масперо 1911.s.251; Трачевский 1889.s.115).

Avarlar türklərin qardaşlarıdır. Onlar e.ö. 23-cü əsrdə Oğuz xanla birlikdə Nil vadisini tutmuş, Misirlə Fələstin arasında Avar şəhərini salmışdılar. Yunan tarixçiləri həmin şəhəri Avaris adlandırırlar (Авдиев 1948.s.127, 142, 146; Масперо 1911.s.162).

Yəhudi salnamələrində Avar şəhərinin adı *Avarim* formasındadır (Эрнст Ренан 2750.s.143). Avraim Avar yurdu, məskəni deməkdir. Həmin yaşayış məskənlərinin biri çar Davidin zamanına – e.ö. XI əsrə qədər qalırdı.

Publi Maron Vergili yazır ki, Avropanın oğlunun adı *Sari* idi (Энеида 1971.s.408). İmperator Neronun zamanında yaşamış senator Sarı oğlan həmin Sarının nəslindəndir. Korneli Tatsitin və Kiçik Plininin əsərlərində onun adı Senator Sariolen formasındadır (Корнелий тацит 1969.s.350; Письмо Плиния Младшего 1984.s.392; Плутарх 1964.s.551).

Aran mənşəli Sarı övladları İtaliyada Sari adlı şəhər salmışdılar. Publi Maron Vergili yazır ki, *Sari* latınların yox, etruskların şəhəridir (Энеида 1933.s.378).

Nə qədər ilkin variantlarına əl gəzdirilsə də, latın dilində, latın dili vasitəsilə Avropa dillərində yüzlərlə prototürk sözləri qalmaqdadır. Bu tarixi gerçəkliyi bəzi Avropa dilçiləri təsdiq edirlər. Yazırlar ki, Avropa dilləri qrammatik quruluşuna görə flektiv olsa da, o dillərdə Ön Asiyanın iltisəqi dillərindən gəlmə çoxlu sözlər vardır (Откупщиков 1985.s.18). Siciliyalı Diodor

Ön Asiyadan Aralıq dənizi adalarına köçüb gələn şərq kahinlərini *tolmac* adlandırır (ВМНКлер Тьюго 1913.s.60-61).

Tolmac dilmac, yəni tərcüməçi deməkdir. Kahinlər o zamankı inanca görə tanrıların dilindən çıxan sözləri insanlara çatdırırdılar.

Latın dilli şairlərin əsərlərində Turaniy ilahə adı var. Akademik Marr yazır ki, onun adı Turan olmuşdur, -iy şəkilçidir. Turan latınların yox, etruskların ilahəsi idi. Mifoloji əlamətlərinə görə Saturna bənzəyirdi (Mapp 1927.s.122).

Mark Terensi Varron yazır ki, İtaliyanın latınlara qədərki tanrısı Tiberin əvvəlki adı Albula olmuşdur (Varron 1938.s.14; Varron 2020.s.30). Tiber də, Bula da qədim Ön Asiya tanrılarıdır.

B.A.Turayev yazır ki, Bula Ön Asiyanın Palmir tanrısı idi (Туряев 1903.s.88). Tanrı Tiberə tapınan xalqın adı ilə indiki Tibr çayı Varonun, Sili İtaliyin zamanında *Tiber* adlanırdı (Varron 2020.s.97, 138).

Vergili yazır ki, troyalı Eney Siciliya adasında atasını dəfn edib, İtaliyaya gəldi. Tiber çayının dənizə töküldüyü yerdə *kur*, yəni xalq yığıncağı keçirdi (Камменхубер 1939.s.106). Kur Azərbaycan dilindəki qurultay sözünün köküdür.

Tiber türk sözüdür, dəmir deməkdir. Ön Asiyanın iltisacı dillərində dəmirə, misə, qızdırılaraq təpilən, qızdırılıb döyülərək silah hazırlanan metallara tepir, tiber deyilirdi.

Mark Terensi Varron sözlərin latın dilinə hansı dillərdən gəlməsi haqqında ayrıca məlumat verir. Yazır ki, tiber latın sözü deyil. O, latın dilinə etrusk dilindən gəlmişdir (Marcus Terentius Varronis 1938, s.14).

Tiber sözü Şumer mətnlərində tiber şəklində işlənmişdir və mis deməkdir. Daha sonra ona tebir, tibera, tibaren formasında e.ö. II-I minilliyə aid Ön Asiya kitabələrində rast gəlirik. Tebir o mənbələrdə həm bürüncün, dəmirin, həm də özünü silah hazırladığı metalların adı ilə adlandıran etnosun adıdır (Блейхштейнер 1936, с.185; Радлов 1989, с.740;

Пиотровский 1944, с.236). Tebir dəmir sözünün qədim formasıdır. Tebir etnoqrafik lekseminin kökündə türk dillərindəki təpmək, yəni döymək feili durur. Altay türkləri indi də dəmirə tebir deyilər (Молчанова 1979, с.305).

Herodot yazır ki, Tibaren Kiçik Asiyada yaşayan dəmirçi xalqın adıdır. Onlar müxtəlif metallardan silah və bəzək əşyaları düzəldirdilər.

Yəhudi tarixçilərinə görə, Tiberiya: 1. İudeyada yaşayan xalqın; 2. dövlətin; 3. gölün adıdır. O göl ki, İsus Xristos onun üstündə yerimiş, ancaq suya batmamışdı (Описание Иудейский земли 1824, с.61-62).

Tiberlərin bir hissəsi Troyanın işğalından sonra e.ö. XIV əsrdə İtaliyaya köçmüş, bir hissəsi indiki Türkiyə ərazisində qalıb, sonralar Romaya tabe olmuşdu (Армения и Рим 1843, с.313).

Mark Terensi Varron (e.ö. I əsr) yazır ki, Tiber İtaliyanın: 1. Latınlardan öncəki tanrılarında biri; 2. qeyri-latin etnosu idi (Marcus Terentius Varronis 1938, s.14). Appenin yarımadasının ortasından axan Tibr çayı əvvəllər dəmirə tapınan türklərin adı ilə Tiber adlanırdı (Энеида 1933, с.376).

Yunanlar və latınlar tiberlərdən yalnız dəmir əritməyi öyrənmədilər. Dəmir əridilən sobalar soba və ocaqai formalarında dillərinə daxil etdilər.

İtaliyada Alban şəhərinin qalıqları

Latinca Alba Lonqa adlanır. Roma şəhərinin cənub-şərqində yerləşir. E.ö. 1152-ci ildə Eneyin Troya çarı Piramın qızı Kreyzadan olan oğlu Askan tərəfindən salınmışdır (Энеида 1933; Marcus Terenti Varronis 1938.s.135-136). E.ö. VII əsrdə çar Tullenin zamanında şəhər dağıdılmış, albanların zadəgan nəsilləri Romaya köçürülmüşdür. Albanlar Avropaya Ön Asiyadan getmişdir. Avropa albanlarının dilində yüzlərlə türk sözü vardır: axur-tövlə, çader-çadır, çanak-gil qab, defter-dəftər, aqa-ağa, araba-araba, bataq-bataqlıq, çakal-çaqqal, çakmak-çaxmaq, çoban-çoban, çurek-çörək, damar-qan damarı, eksik-az, kapak-qabın qapağı, oqur-uğur, torba-kisə, zevzek-zəvzək, çekic-çəkic, pekmez-bəkməz, toz-toz, et-it və s. (Краткий албанско-русский словарь 1950.s.22, 23, 30, 61, 63, 78, 243, 259, 345, 374) və s.

Azərbaycan elmi düşüncəsində belə bir fikir mövcuddur ki, Qafqaz və Avropa albanları ayrı-ayrı xalqlardır. Əslində isə onlar eyni mənşəli xalq olub, Avropaya Türkiyə ərazisindən köçüb getmişlər. Yunan və latın tarixçilərinin əsərlərində yetərinə bilgilər vardır (История греческой литературы 1872.c.241; Энеида 1933.c.348, 362).

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Varronun “Latın dili haqqında” əsərinin VIII-X kitabları:	
analogiya və anomaliya məsələsi.....	20
VIII kitab.....	28
IX kitab	66
X kitab	112
Fraqmentlər	143